र्म्मक्षयानन्तरं सम्पद्यते बन्धशून्यतया कैवल्यभाजनता-रूपेण सम्पद्यते । अस्य—उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विलम्बः, यावत् विमोक्ष्ये प्रारब्धकर्म्म-भिरिति शेषः विमोक्ष्ये ततोमुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः । अथ प्रारब्धकर्म्ममोचनानन्तरं सम्पत्स्ये कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः" ।

"प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तेः । ऐ-कान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति" सा० का० ।

"अनारब्धविपाकानां तावत्कर्म्माशयानां तत्त्वज्ञानाग्निना बीजभावोदग्धः प्रारब्धविपाकानां तूपभोगेन क्षये सति प्राप्ते शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वात्-प्रधानस्य तं पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवश्यम्भावि आत्यन्तिकमविनाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्रा-प्नोति पुरुषः" त० कौ० विवृतञ्चैतदस्माभिः

"ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन !" इति "मा भुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति" शास्त्रयोः प्रारब्धाप्रारब्धकर्म्मविषयकत्वेन क्षयाक्षयौ व्यवस्थापिता-वित्याशयेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि" ।

पातञ्जले कैवल्यपादे कैवल्यकारणमुक्त्वा तत्स्वरूपमुक्तं यथा "विशेषदर्शिनआत्मभावभावनानिवृत्तिः" सू० । "यथा प्रावृ-षि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्तानुमीयते तथा मोक्षमार्ग श्रवणेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति वि-शेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्म्माभिनिर्वर्त्तितमित्यनु-मीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्त्तते यस्या भावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्वा दोषाद्येषां पूर्व्वपक्षे रुचि-र्भवत्यरुचिश्च निर्णये भवति तत्रात्मभावभावना कोऽह-मासं, कथमहमासं, किं स्विदिदं मे, कथं स्विदहं, के भवि-ष्याम, इति' सा तु विशेषदर्शिनो निवर्त्तते कुतः चित्त-स्यैव विचित्रः परिणामः पुरुषस्त्वसत्यामविद्यायां शुद्धश्चित्तधर्म्मैरपरामृष्ट इति ततोऽस्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्त्तते इति" भाष्यम् ।

"तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारञ्चित्तम्" सू० ।

"तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्रागभारमज्ञाननिम्न-मासीत्तदस्यान्यथा भवति कैवल्यप्रागभारं विवेकजज्ञान-निम्नमिति" भाष्यम् । "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्म्ममेघः समाधिः" सू० । "यदायं ब्राह्मणः प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किंचित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्का-रबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्म्म-मेघोनाम समाधिर्भवति" भा० । "ततः क्लेशकर्म्म-निवृत्तिः" सू० । "तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाष कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्म्माशयाः समूलघातं हताभवन्ति क्लेशकर्म्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् ? यस्माद्विपर्य्ययो भवस्य कारणं न हि क्षीणविपर्य्ययः कश्चित्केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते" भा० ।

"तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यं ज्ञेयमल्पम्" सू० "सर्व्वैः क्लेशकर्म्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्य भव-ति तमसाभिभूतमावृतज्ञानसत्वं क्वचिदेव रजसा प्रव-र्तितमुद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरा-वरणमलैरपगतमलम्भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्या नन्त्याज्ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् "अन्धोमणिमध्यविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोभ्यपूजयदिति" भा० ।

"ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्" सू० । "तस्य धर्म्ममेघस्योदयात्कृतार्थानां गुणानां परिणाम-क्रमः परिसमाप्यते न हि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्त-क्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते" भा०

"गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ कैवल्यमुक्तन्तत्स्वरूपमवधार्य्यते" भा० "पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूप प्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति" सू० । कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्य्यकारणात्मना गुणा-नान्तत्कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्वानभिसम्बन्धात्पु-रुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं कैवल्यमिति" भा० ।

"कैवल्यरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावान्तरसङ्गतिमाह गुणाधिकारेति पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कै-वल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । कुतः कर-णीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधा-ने लयः, तेषां कार्य्यकारणात्मनां गुणानां व्युत्थानस-माधिनिरोधसंस्कारा मनसि लीयन्ते मनोऽस्मितायाम्, अस्मिता लिङ्गे, लिङ्गमलिङ्गे" इति योऽयं गुणानां का-र्य्यकारणात्मकानां प्रतिसर्गः तत् कैवल्यं, यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठा पुरुषस्य वा मोक्ष इत्याह । स्वरूपेति । अस्ति हि महाप्रलयेऽपि स्वरूप प्रतिष्ठा चितिशक्तिर्न चासौ मोक्ष इत्यत आह पुन-रिति सौत्र इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ" वा० विवरणम्